

SZARKA LÁSZLÓ

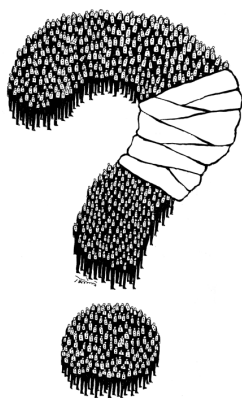
EGY ÉVSZÁZAD KISEBBSÉGBEN

Magyarok a 20. századi
kelet-közép-európai nemzetállamokban

Értelmezési keretek, beszédmódok, olvasatok

■ A kontinens hanyatló és fejlődő nemzeteinek szembeállítására gyakori toposza az európai történetírásnak. Ezzel az organikus nemzetfejlődés koncepciójáig visszanyúló felfogással az európai nációk folyamatosan változó erőviszonyai s velük együtt a mindenkori Európa-képet meghatározó értékvilágok kerültek előtérbe. A történelmi tanulságok tárházaként kezelt történelem egyik legáltalánosabb üzenete dekódolható úgy is, hogy azok a dinasztikus, rendi, politikai, kulturális „nemzeti” közösségek, amelyek az adott korszak európai értékrendjén kívülre kerültek, általában súlyos veszteségek elszenvedőivé váltak.

A 20. századi magyar történelem olvasatainak többsége akarva-akaratlanul a felelősség elhárításán, a nagyhatalmi meghatározottságokra, kényszerpályákra történő hivatkozásokon nyugszik. A magyarság trianoni és a párizsi magyar békeszerződésekben rögzített megosztott nemzeti létformájának kisebbségi dimenzióit vizsgálva óhatatlanul más megközelítései, más kontextusai is előtérbe kerülnek a múlt századi történelmi fejlődésnek.¹ E tekintetben a „magunk revíziójának” szükségessége, a rólunk alkotott külső kép figyelembevételének megkerülhetetlensége folyamatosan jelen van a magyarországi, és – kimutathatóan jóval nagyobb súllyal – a kisebbségi magyar közgondolkodásban. A történelmi tévedésekért, hibákért, a múltért viselt felelősség vállalását sürgető Makkai Sándortól Grendel Lajosig, Kós Károlytól Jócsik Lajoson, Szenteleky Kornélon át Szelei Istvánig,

A kisebbségek saját történelmi önképe sok tekintetben másként szerveződött, mint a magyarországi történelmi konstrukciók kisebbségképe. Kezdetből fogva jóval több volt a kritikai mozzanat a romániai, csehszlovákiai, jugoszláviai magyar helyzetértékelésekben, mint a magyarországiakban.

Bori Imrétől, Kántor Lajosig, Cseke Péterig, Egyed Péterig, Salat Leventétől, Öllős Lászlótól, Balla D. Károlyig, azaz a kisebbségi korszak kezdetétől napjainkig ér ez az önkritikus történelemszemléletre építkező szellemi vonulat.²

A mozgalmas 20. században sokféle törekvés, ideológia harcolt a központi értékek meghatározásáért. Két világháború, két békerendszer, kétféle diktatúra következményei és logikája mentén a század egyik főszereplője egészen biztosan a nemzetállam volt. A modern nemzetállamban a nemzetiség és államiság gondolköreit a függetlenség, szuverenitás, egyenjogúság értékvilágait összekapcsolva a kulturális alapzatú, de politikai célzatú nacionalizmus erős hatalmi dimenziót kapott, és alig korlátozható legitimitásra tett szert. Magyarországon a 19. századi reformkori nemzetépítő (pozíciókijelölő), az 1848–1849-es forradalmi (pozíciószerző) és a dualizmus kori nemzetállami („etatista-pozícióőrző”) magyar nacionalizmus ebben a tekintetben jórészt belesimult az európai eszmetörténeti kontextusba. Negatív fogadtatásra jó ideig csak az érintett nem magyar népek, nemzetek körében talált.³ A 20. századi magyar nacionalizmustípusok közt a revíziós-restauráló, a látszólag antinacionalista, de a pártállam igényeinek megfelelően a nacionalizmus „haladó hagyományait” kisajátító szocialista és a magyar kisebbségeket a nemzet részének tekintő „kultúrnemzeti” nacionalizmus azonosítható be leginkább egyértelműen.

Nemzetállami kalodák és konfigurációk

■ A 20. századi nemzetállamok többségi nemzetei már jóval erőteljesebben érvényesítették kizárólagossági igényeiket. A politikai nemzet kategóriájával visszaélve saját etnikailag rokon nemzeteket éppúgy lenyelték, mint az állam területén élt kisebbségeket. 1947 után azután a nagyhatalmi érdekszférák, a bipoláris világ ideológiai, hatalmi rendje részben korlátokat szabott a megerősödött nemzetállamoknak. Lefékezte, befagyasztotta vagy éppen csak „szőnyeg alá söpörte” a megoldatlan nemzeti, nemzetiségi problémákat, ambíciókat. A kisebbségi kérdések kezelésében tehát nemcsak az etnikai konfliktusoknak volt szerepe, hanem a 20. századi európai kapitalista, nemzetiszocialista, fasiszta, szocialista, kommunista, harmadikutas és más politikai, ideológiai formációk is nagyban meghatározták az államok aktuális etnopolitikai gyakorlatát.

Ráadásul majdnem minden nemzetállam egyszerre többféle szerepet játszott. A két világháború közötti klasszikus nemzetállami Közép-Európában például néha egyszerre volt egy-egy állam a más országba került kisebbségeit védő, védhatalmi szerepet betöltő „anyaország” („kin state”, „external homeland”), „vonatkoztatási ország” („Bezugsland”) és nemzeti egyöntetűsége törekvő, asszimiláló, „nemzetiesítő” valódi nemzetállam („nationalising state”). Kisebbségvédelem, radikális revízió, illetve kemény etatizmus és asszimiláció – „nemzetépítés” és „nemzetiesítés” szerepei keveredtek bennük egymással.⁴

A 20. század a kelet-közép-európai nemzetek többsége számára – minden pusztítás, szenvedés ellenére – nemzetpolitikai szempontból is jelentős fejlődést hozott: a lengyel, cseh, szlovák, szlovén, horvát, román nemzeti társadalmak számára az állami függetlenség helyreállítása vagy kivívása hatalmas előrelépést jelentett. Ezzel szemben a magyar társadalom számára – a két vesztes világháború, az 1918–1919-es, az 1945-ös, 1956-os forradalmak felemás kimenetele, a hosszú évszázadok után – újraegyesített soknemzetiségű történeti Magyar Királyság felbomlása, a magyar anyanyelvű népesség egyharmadának kisebbségi helyzetbe kerülése miatt – az elmúlt évszázad sokak olvasatában a tatár- és törökdhölások emlékezetéhez fogható romlás képeként jelenik meg.

A veszteségeket, külső, belső konfliktusokat, antinómiákat középpontba állító magyarországi történeti önkép egyoldalúságaira, belső logikájára jellemző, hogy a független magyar államiség háromszori helyreállítása ebben a kontextusban alig regisztrált fejleménye az elmúlt kilencven évnek. A nemzeti közösség és az aktuális magyar államkeretek közti különbség ellentmondásait önmagában sem a szomszédos nemzetállamok korszakonként akár toleránsnak, pozitívnak is nevezhető kisebbségpolitikája, sem a magyar kulturális nemzet mindig is vontatottan haladó intézményesítése nem volt képes feloldani. Jórészt erre vezethető vissza, hogy a határok spiritualizálásának sokszor elképzelt esélyével – a schengeni rendszer kínálta megoldás ellenére – a magyar elitek nem igazán tudnak mit kezdeni, ha a szomszéd nemzetekkel való pragmatikus vagy távlatos megegyezéseket a mindkét oldali nemzetállami görcsök rendre megakadályozzák.⁵

Kényszer-, sors- vagy feladatközösségek?

■ „Erdély, Bánság, Körösvidék és Máramaros kétmillió magyarja, nem én mondom neked, de a megcsonkított Magyarország mondta ki a szentenciát rólunk: nem tehetek mást, elfogadom az ítéletet, mely akaratom és hitem ellenére fejemre olvastatott, kihirdetett és végrehajtott: Én rólatok, akiket erőszakkal leszakítottak rólam, lemondok. Ez az igazság! Aki mást mond: hazudik az; aki mást hiszen: álmodik az; aki másban reménykedik: délibábot kerget az.” A trianoni békeszerződés következményeinek legdrámaibb kisebbségi magyar olvasatát 1920-ban adta közre *Kiáltó szó* címmel Kós Károly, Paál Árpád és Zágoni István, a szerveződő erdélyi magyar politikai élet vezető képviselői.⁶ Az Erdéllyel egyesült Magyarország alig fél névszázadon át működött, s a kisebbségi helyzetben a *Kiáltó szó* az erdélyi magyarság autonómiájának megteremtését tűzte ki célul.

A romániai, csehszlovákiai, szerb–horvát–szlovén királyságbeli és ausztriai magyar kisebbségek 1918–1920 közötti kialakulása a 20. századi magyar történelem meghatározó sajátossága. A kisebbségi magyar közösségek jogsérelmei, folyamatos demográfiai fogyása, a magyarországi magyar társadalomtól, nyelvhasználatától, kultúrától való távol tartása egyrészt erőteljes szétfejlődést okozott. A megosztott s megosztottságában kényszerűen többközpontú magyar nemzet latens, kibeszéletlen koncepciója részben áldatlan viták, részben termékeny közösségi konstrukciók alapjává vált. Az asszimiláció, szórványosodás, „nemzeti szétfejlődés” a nemzetállami Közép-Európán belül egy évszázadra konzerválta az 1918–1920 között lezajlott nemzeti dezintegráció fenyegetettségélményét.

Kezdetől fogva nehéz csak egész és rész viszonyaként értelmezni a Trianon utáni magyarság kulturális közösségét. A soknemzetiségű régiók sajátosságainak felerősödése, a kétnyelvűség, a szórványosodás ebben az olvasatban az „elsodort falu” képét vetíti elénk. Holott a Kárpát-medencei multietnikus tér olyan jellegadó folyamatiról van szó, amelyeknek mindig a domináns politikai helyzetben lévő nyelvi közösségek voltak haszonélvezői. Az egymáshoz a „legközelebbi rokonság” felelősségével tartozók folyamatosan átalakuló viszonyára ezért volt sokkal találóbb Illyés Gyula ötágú síp metaforája, Csoóri Sándor mozaiknemzet hasonlata.⁷

A „belmagyar” és „külmagyar” világok kulturális gravitáción, nyelvi kohézióan alapuló rendjét nehéz lenne a naprendszer bolygóinak összetartozásához hasonlítani. A kisebbségek „nemzetrészi” meghatározása óhatatlanul figyelmen kívül hagyja a regionális előzményeket, az interetnikus kontextust, a közösségszerveződés belső dinamikáját, a kölcsönös és a többségi–kisebbségi viszony Brubaker által „hármaskonfigurációként” („triadikus nexusként”) leírt kapcsolatrendszerét.⁸ Ezzel együtt az elmúlt kilencven év alatt a kisebbségi léthelyzeteket leggyakrabban tehát mint folya-

matos térvésztest, fogyást, veszteséget szokás értékelni. A kisebbségi léthelyzetek sora ebben az interpretációs keretben a kisebbségi közösségek megszűnéséhez vezető depravációs folyamatként írható le.⁹

A „külső” magyar világok, közösségek legjobban feltárt történeti rétegeit kétségkívül a művelődéstörténeti (ezen belül is főként az irodalom-, színház- és eszmetörténeti) megközelítések jelentik. Az egységes vagy egyetemes magyar kultúra s azon belül kivált az irodalom hol normatív, hol meg értékközpontú kiindulópontjaival szemben – a magyar nyelvhasználat elemzéseire hasonlóan – időről időre megfogalmazódnak a több központú magyar glóbusz elképzelései, a szétfejlődés tendenciáira felfűzött narratívák és értelmezések.¹⁰ A politikatörténeti interpretációk a kisebbségi politikai önszerveződés, a magyar kormányzati nemzetpolitika, illetve a többségi nemzetek kisebbségi politikájának történeti konstrukcióiban mára kisebb-nagyobb hiányokkal folyamatos történeti képet kínálnak. Társadalomtörténeti megközelítésben – egy-két törésvonalhoz kötődően részben a nagy narratívák – földbirtokreform, revízió, asszimiláció, lojalitás, jogvédelem – mentén ma még inkább csak egyes részleteiben kidolgozott rekonstrukciós kísérletek állnak rendelkezésünkre.¹¹ Jórészt hasonló a helyzet a gazdaság- vagy éppen a mentalitástörténeti megközelítésekben.¹²

A kisebbségek saját történeti önképe sok tekintetben másként szerveződött, mint a magyarországi történeti konstrukciók kisebbségképe.¹³ Kezdetől fogva jóval több volt a kritikai mozzanat a romániai, csehszlovákiai, jugoszláviai magyar helyzetértékelésekben, mint a magyarországiakban. A két világháború közti évtizedekben például a többségi nemzetek irányába nyitott kapcsolati elem, a kisebbségi tapasztalatokból leszűrűt realizmus, a kisebbségi helyzet által megkövetelt újítás, megújulás igénye szinte kizárólag a kisebbségi közírást jellemezte.¹⁴

Sérelmi, adaptációs, közösségi narratívák

■ A nemzetállami „rövid 20. század” magyar kisebbségtörténetének három általános olvasata, mintázata ragadható meg. A vagyon-jogvesztésben, folyamatos demográfiai fogyásban megragadható sérelmek gazdag tapasztalati anyagára, az egyéni sorsok szenvedéstörténeteire támaszkodik a minden korban, legtöbb elemzésben, ábrázolásban jelen lévő gravaminális beszédmód a maga heroizáló vagy éppen negativista hangszerelésével. Ennek szélső pólusán a kisebbségtörténet több periódusában is megjelentek olyan parciális csoportok, amelyek a kisebbségi helyzet abszurditásait, megélhetetlenségét hangsúlyozták, s a magyarság államjogi megosztottságának kialakulásáért viselt felelősségét összeesküvés-elméletekkel magyarázó extrém nacionalista olvasatok is, amelyek az 1918 előtti állapotok teljes visszaállításán kívül semmilyen más megoldás legitimitását nem ismerik el.¹⁵

Ezekkel szemben a kisebbségi értelmiség mértékadó része mind a két világháború közti, mind a pártállami korszak konszolidációs periódusában rendre a sérelmi megközelítések héttérbe szorítását, a jogegyenlőtlenség feldolgozását szorgalmazta, és a kisebbségek önjelére, a politikában, közéletben való részvételre, azaz a saját történelmét formáló szerep vállalására helyezte a hangsúlyt. Felfogásukban kezdetől fogva az önszerveződés, a jogvédelem, a közvetítés sikereit középpontba állító interpretáció dominál. A jogkorlátozó, asszimilációs többségi nyomással szemben ez a beszédmód a túlélést, a kisebbségi „muszáj-Herkules” habitusát, a minőségi magyarság étoszát éppúgy jelenti, mint a közvetítés, önszerveződés mérhető teljesítményeit.¹⁶

Ez a megközelítés a hétköznapi aprómunka nehezen megragadható sikereit fontosabbnak tartja a sérelmeknél és a nemzeti narratívák nagy történeteinél, szimbolikus győzelmeinél. A leginkább realista olvasatnak a két előző megközelítést ötvöző, a ki-

sebbségi léthelyzetet egyfajta permanens adaptációs folyamatként kezelő értelmezést tekinthetjük. Eszerint például a demográfiai fogyás, az elvándorlás, szórványosodás, nyelvhiany, nyelvvesztés, jogsérelem valójában a kisebbségi közösségi önszerveződést folyamatosan készülségben tartó, mobilizáló tényező, ahol a két- és többnyelvűség, a kettős és többes identitás változatos formációi valójában a többségi nyomásgyakorlás kivédését, a körülményekhez való alkalmazkodás rutinját jelentik.

A fenti és ezekhez köthető egyéb értelmezésekben általában közös, hogy magukat a kisebbségi magyar közösségeket kialakulásukban olyan kényszerközösségként tételezik, amely az adott országokon belül létszámát, gazdasági, politikai súlyát tekintve nem domináns helyzetben saját nyelvi, kulturális örökségének, identitásának megőrzését, újratermelését, az egyházi, oktatási, kulturális intézmények működtetését, valamint a magyar nemzeti társadalom többi részével való akadálytalan és folyamatos együttműködést tekinti közösségi feladatának. Ez az alapvetően kisebbségi értelmiségi önértelmezés csakis a nemzeti közösségépítés akadályai, feladatai, sikerei felől képes látni és láttatni a többségi nemzet tagjaival nyelvi, kulturális sajátosságain kívül az élet többi más szintjein nehezen elkülöníthető kisebbségi népesség helyzetét, sorsát.

Morbus minoritatis

■ Németh László a kisebbségi sorsra jellemző neurózis, a *morbus minoritatis* három alapesetét különíti el. Az 1935 augusztusában kéthetes erdélyi utazása tapasztalatait a *Tanúban* közreadó Németh szerint a mindennapi sérelmeiben tenyésző, a minél rosszabb, annál jobb logika szerint működő, alapvetően passzív „dohogó” típusa a „legszerencsétlenebb”. Kíméletlen a másik típus meghatározása is: „A természete szerint lojális, akit gyengesége és mozgékonyága mindenütt a megegyezés felé terel. Ő a született kormánytámogató, a hatalom támasza, a másik álláspont méltányolója. A hódítóval szemben is a megegyezés platformját keresi. Nem magyar, hanem transzilvanista. Erdély szerinte nem lehet egy népé, csak mind a háromé, s miután így elébe ment a román jognak, várja (persze hiába), hogy az is transzilvanista legyen.”¹⁷

Ebben a kegyetlenül szókimondó tipológiában a közösségi szervező, a gazdasági alapok megteremtésére, szövetkezetalapításra berendezkedő népszolgálat jelenti Németh esetében a kisebbségi neurózis harmadik alapesetét: „Minden hősiesség: neurózis (ó, ifjúságom!), ha aránytalanra vállalkozik. S az ő szándékait is csak illúziók (gyakorlati illúziók) hangolhatják össze helyzetével. [...] Őrült, bizonyára őrült ő is, de csak azért, mert nincs belőle ezer. S miért nincs? Mert nem lehet. Az idealizmusnak éppúgy talaj kell, mint a krumplinak.”¹⁸

Ezzel együtt a saját erdélyi és Duna-táji ideáljaihoz képest Erdély-szerzte romlást, reménytelenséget és kilátástalanságot regisztráló Németh László az útirajz sommás megállapításainak többségét elutasító erdélyiek szerint elvetette a sulykot, amikor a „Don Quijoték álidealizmusának” nevezte a kisebbségi értelmiségi generációk egyedüli lehetőségét, a mindennapi szervező- és aprómunkát. A kisebbségi értelmiségi realizmusa, kompromisszumkészsége önmagában nem tudott mit kezdeni sem a literátor „tejtestvéri” széplelkűségével, sem a „pesti írók” felsőbbrendű távolságtartásával, amely a kisebbségi közösségszerveződés kétségkívül provinciális rutinjában csak a küzdelem reménytelenségét látta meg.

Az erdélyi, felvidéki, délvidéki magyarság első és második nemzedéke – a 19. század végén született apák és a kisebbségi iskolákban felnőtt fiúk generációja – saját többségi, illetve vegyes régióiban a magyar kulturális nemzetben belül és az adott ország állami közösségének a többi regionális közösséggel egyenértékű alkateleme-

ként súlyt helyez regionális érdekeinek védelmére, megjelenítésére és érvényesítésére, méltányos pozíciókat igényelve a maga részére. Ez a többdimenziós és párhuzamos kisebbségi nemzetépítés a 20. század folyamán végig tele van kudarcokkal, fél-sikerekkel, retardációval és újrakezdéssel. A revíziós sikereket megtapasztaló, majd megfizető harmadik nemzedék éppen úgy szembesült a kisebbségi történelemre jellemző „szenvedő móddal”, mint ahogy a pártállami négy évtized negyedik és ötödik nemzedékének sem adatott meg saját sorsának, saját közösségének irányítását önállóan intézni. A rendszerváltást követő évtizedekben felnőtt hatodik generáció saját egyéni és közösségi identitásában is folyamatos életélmény a külső erőknél való kiszolgáltatottság.

A kisebbségi magyar elitek a brubakeri „hármasszoros viszonyrendszer” folyamatosan változó feltételei közt legtöbbször hiába próbálták érvényesíteni a közösségi próbatételek, döntéshelyzetek alkalmával saját akaratukat. Helyzetüknél, mindennapi tapasztalataiknál fogva szemmel láthatóan hiábavalóan igyekeztek valósághoz közelebb, életszerűbb, esetenként kompromisszumokra épülő hajlékony ideológiai konstrukciókkal aládúcolni saját közösség-szervező törekvéseiket, a többségi és gyakran a magyarországi elitek gyakran döntenek róluk nélkülük vagy helyettük.

Lojalitáskonfliktusok: nemzeti, nemzetállami és kisebbségi

■ A két világháború közti korszakot, majd a második világháború éveit, akárcsak az azokat követő konfliktusos átmeneti periódust a kisebbségi magyar közösségek folyamatosan kétféle, egymásnak ellentmondó identitás- és lojalitáskötöttségek közt élték meg. A román, csehszlovák, jugoszláv hatóságok által kikényszerített, Budapest által sokáig nem ajánlott, illetve rosszalott állami hűségeskü volt az első vízváltás.¹⁹

Az új ország elhagyására, a magyar állampolgárság választására módot adó trianoni „opció” dilemmáját közel félmillióan, a kisebbségi helyzet által fenyegetett népesség közel egyhatoda meneküléssel, áttelepüléssel oldotta fel.²⁰ A magyar államhoz mint kenyéradó gazdájához egzisztenciálisan kötődő s alapvetően az államhoz, nem pedig az adott városhoz, régióhoz ragaszkodó köztisztviselői, közalkalmazotti értelmiségi rétegek számára a kisebbségi helyzet vállalhatatlannak bizonyult.²¹

A két világháború közti kisebbségi magyar nemzeti önértelmezések közül a transzszilvanizmus, a felvidéki kisebbségi messianizmus különböző jobb- és baloldali változatai vagy a Szenteleky Kornél nevéhez és a szabadkai *Kalangya* c. laphoz kötődő koncepció, amely a regionális értékeket, helyi színeket (couleur locale) kívánta beemelni a délvidéki magyar irodalmi önértelmezés centrumába. Ezek az eredendően vajdasági koncepciójának közösségépítő funkciói eszmei szinten minden idealizmusuk ellenére rövid és hosszabb távon egyaránt realizisztikusabb elképzeléseknek bizonyultak, mint a történeti magyar államot a világ hatalmainak segítségével visszaállító békés revízió teorémája.

Jóllehet kisebbségi pozíciókból egyik elméleti konstrukció sem volt képes a többségi társadalom kisebbséghez való viszonyulását átalakítani, gyakorlati hasznuk a kisebbségi társadalmak megszerveződésében, a magyar identitáspolitikai pozíciók megújításában kétségbevonhatatlan. A magyarországi progresszió minden ambivalens tapasztalat ellenére folyamatosan nyomon követte s jó pár esetben nyugtázta a kisebbségi magyar generációk többletteljesítményét. Móricz Zsigmond felvidéki útjainak lecsapódása vagy éppen Márai Sándor első bécsi döntés utáni méltányoló megjegyzései egyaránt azt jelzik, hogy a kisebbségi közösségépítés jelentőségével a Horthy-korszakban is folyamatosan tisztában voltak. Márai ezt a kisebbségi többletértéket a második kisebbségi generáció társadalmi nyitottságával magyarázta.²²

Mint ahogy a „kisebbségi hídszerep” koncepciója sem önmagában volt illuzórikus és zsákutcás, hanem azért, mert egyrészt a többségi felfogás jórészt a tolmácsszereppel azonosította, másrészt mert kivételes ünnepi pillanatoktól eltekintve ez a közvetítő felajánkozás is viszonzatlan maradt a többség részéről. A többségi, kisebbségi progresszió, illetve a Duna-táji szellemi elitök összefogásának eszméje a csehszlovákiai magyar baloldali körök utópiái közé tartozott. S mint ilyenek nem egyszerűen a téves kisebbségi helyzetértékelés, szereptévesztés mintapéldái, hanem a nemzetállami csapdahelyzetek, a kapitalista és kommunista zsákutcák alternatíváit kereső koncepcióalkotás elméleti és gyakorlati dimenziókat összetévesztő zsákutcája.

Kisebbségvédelem és kisantant

■ A kelet-közép-európai nemzetállamok közül kisebbségi jogok tekintetében a Magyarországot körbeölelő kisantantállamok közül Csehszlovákia járt az élen. 1918 és 1938 között Prága sem tudta azonban megvalósítani a szlovák és a kárpátaljai rutén autonómiát, csak az ország felbomlásának az 1938. szeptember 30-i müncheni szerződéssel elkezdődött zárószakaszában járult hozzá Szlovákia és Ruszinszko önkormányzati státusának bevezetéséhez. A 3,3 millió szudétanémet, a közel nyolcszáz-ezer magyar és a cseh-sziléziai lengyel kisebbség közösségi jogait azonban nem tudta szavatolni.

Ennél jóval negatívabb volt a jugoszláv és a román kisebbségpolitika mérlege. Hiába próbálta az erdélyi gyökerű román politikai elit korrigálni a bukaresti kormányzati politika nemzetiségi irányvonalát, az egymást sűrűn váltogató kormányok az anyaországok revíziós igénybejelentésétől tartva túlságosan kockázatosnak tartották a kisebbségi közösségépítés támogatását, s ehelyett mindvégig az asszimilációs politikát erőltették. Ez még inkább igaz a permanens nemzeti strukturális válsággal küzdő s az elől a királyi diktatúrába menekülő délszláv államra. A három nagyszámú magyar kisebbségi közösséget megöröklő szomszéd állam a kisantant-politika egyeztetési mechanizmusai révén igyekezett sakkban tartani a magyar revíziós törekvéseket s ezzel egyszerre mind lebénítani a Budapesttel szoros politikai kapcsolatokat ápoló, a magyar kormány pénzügyi támogatásától mindvégig függő viszonyban lévő kisebbségi politikai elitet.²³

A mindhárom kisantantország által aláírt nemzetközi kisebbségvédelmi szerződésnek Csehszlovákiában és részben Romániában voltak pozitív következményei. Mindenekelőtt a nyelvhasználati jogok engedélyezése, a minimális magyar kulturális, oktatási intézményhálózat fennmaradása, valamint a kisebbségi egyházak jogi helyzetének megalapozása vonatkozásában. Míg azonban Csehszlovákia igyekezett a nemzetközi kisebbségi szerződés alapelveit saját belső nemzetiségi törvényhozásában is érvényesíteni, Románia és Jugoszlávia éppen ellenkezőleg, megpróbálták annak érvényességét korlátozni.

Ez a különbség különösen a magyar kisebbségek politikai pártjainak működési szabadságában és eredményességében mérhető le igazán. A csehszlovákiai magyar politikai reprezentáció részsikereit megkönnyítette az a tény, hogy a kisantant-államok közül éppen Masaryk köztársasága kényszerült a legtöbb engedményre, hiszen Prága számára különösen a harmincas években egyre több gondot okozott a Hitler által instrumentalizált három és fél milliós német kisebbség. Ezzel együtt a kormánytámogató aktivizmussal szemben a szlovenszkoói magyar politikai elit többségének magatartását jellemezte Szüllő Géának, az Országos Keresztényszocialista Párt elnökének felfogása, amely szerint a kisebbségi magyar pártpolitika lényege a magyar revízió érdekeinek kiszolgálása volt.²⁴

A népszövetségi kisebbségvédelmi rendszer által kínált lehetőségekkel mindhárom magyar kisebbség igyekezett maximális mértékben élni; itt érdekes módon éppen a romániai magyar beadványok jártak legtöbb sikerrel, több ízben is meghátrálásra készítetve a bukaresti kormányt egy-egy kisebbséggel szemben intézkedésében. Ez kivált a mindhárom utódállam által végrehajtott agrárreform és az ahhoz kapcsolódó birtokrendezések, illetve a magyar tannyelvű iskolahálózat állami felügyelete kapcsán elszenvedett sérelmek orvoslásában volt fontos.²⁵

A kisebbségi magyar önszerveződés alapfeltételeként általában az etnikai alapon megszerveződő gazdasági-vállalkozói élet, a nemzeti szellemű iskolai nevelés, sajtó- és kulturális élet működését jelölték meg. A kisebbségi jogok átfogó rendezését a budapesti kormányok kezdettől fogva kiemelt feladatuknak tekintették. Noha Budapest a két világháború közt sohasem adta fel a reményt a határok módosítására, mindhárom nagyszámú magyar kisebbséggel rendelkező szomszéd országot megpróbálta rábírni arra, hogy bilaterális kisebbségvédelmi szerződést kössenek. A Magyarországon maradt kisebbségeket azonban egyik utódállam sem tekintette olyan fontosnak, hogy azok védelme érdekében Magyarország számára bármifajta jogosítványt is adjon a magyar kisebbségek szerződéses támogatására, jogaik hivatalos felügyeletére. A magyar kormányzati politika ezt követően főként a népszövetségi kisebbségvédelem, illetve az interparlamentáris uniós és egyéb nemzetközi jogi keretek közt lépett fel a magyar kisebbségek védelmében, miközben nem titkolta, hogy a kérdés valódi megoldását a határok megváltoztatásától reméli.

A kisantantállamokkal folytatott tárgyalások csak 1937-ben jutottak el arra a pontra, hogy a három országban élő magyar kisebbségek jogairól is egyeztetni lehessen. A határok magyar részről történő elismerése, a magyar fegyverkezési egyenjogúság mellett a kisebbségi jogok kiterjesztése került juktimba az 1938. augusztusi leledi egyezményhez vezető tárgyalássorozaton.²⁶

Integráció és önszerveződés

■ A magyar kisebbségek önszerveződése a két világháború közötti periódusban csak részben járt együtt a három népcsoportnak az új állami közösségbe való integrálódásával. Ennek számos oka azonosítható. A kisebbségi magyarok többsége a továbbra is magyar állampolgárságúaknál is nagyobb mértékben igazságtalansággként élte meg az általa lakott települések, területek más állam fennhatósága alá kerülését. A trianoni döntések nyomán a többségi nyelv nem ismerete, az idegen államigazgatás, törvényhozás, jogszolgáltatás gyakran diszkriminatív gyakorlata vagy a Magyarország és a szomszéd államok közt sok esetben igen feszült viszony rendkívül megnehezítette az adaptációs és integrációs folyamatokat. Minthogy a „befogadó” államok kezdettől fogva nemzetállamként definiálták magukat, alkotmányaik, politikai berendezkedésük, közigazgatásuk és jogrendjük – a Csehszlovák Köztársaság kivételével – igen csekély mozgásszabadságot hagyott a kisebbségeknek.

Nem véletlen, hogy ilyen körülmények közt a kisebbségi polgárok és közösségek lojalitása, az új állampolgári közösséggel való azonosulása alacsony szinten maradt. A viszonylag nagyvonalú nemzetiségpolitikai gyakorlatot folytató Csehszlovákiában sem sikerült a nem szláv kisebbségeket megnyerni az egységes csehszlovák politikai nemzet gondolatának. Mi több, egy ideig sikeres ellenalternatívának számított a szlovákiai, ruszinszko „öslakosok” egységes fellépése a két tartományban is egyre erőteljesebb pozíciókat kiépítő csehekkel szemben. Az öslakos és az annak folytatásaként elképzelt autonomista blokknak a történeti szlovák–magyar ellentétek miatt azonban esélye sem volt a sikerre. Ezt a budapesti kormánypolitika által támogatott, kezdettől fogva halott elképzelést csak a bécsi döntés előtti hetekben adták fel, a mi-

kor kénytelenek voltak belátni, a szlovákok semmilyen körülmények közt sem kívánják visszatérésüket a magyar államkeretek közé.²⁷

A közösségsszerveződés magasabb fokát jelzi mindhárom kisebbség esetében a fokozatosan kibontakozó kezdetleges regionális öntudat. A kisebbségi léthelyzetekben kényszerűen a nemzeti egység keretei közt nagyobb sikerrel megvalósuló önszerveződés társadalomlélektani feltételeit Erdélyben az Országos Magyar Párt felemás eredményeket hozó paktumpolitikai törekvései próbálták megalapozni. Az erdélyi magyarság önsúlya, a kisebbségi helyzetben országos, bilaterális és nemzetközi szinteken egyaránt jól tájékozódó magyar politikai elit minden kudarc ellenére képes volt a közösség érdekeinek a megjelenítésére, lehetőségeknek megfelelő képviseletére és védelmére.²⁸

Jugoszláviában pedig a királyi diktatúra 1929. évi bevezetését követően megszűnt Magyar Párt munkáját értelmiségi szerveződések, folyóiratok – a *Kalangya* és a Híd című lapok – próbálták pótolni sajátos eszközeikkel. Mindhárom magyar kisebbségi népcsoport esetében a két világháború közötti évtizedekben az érdek- és jogvédelem, az érdekképviselet politikai gyakorlatán túl, a kulturális, oktatási, vallási önszerveződés intézményépítő munkájára is jelentős erőket kellett koncentrálni.

Mindezt ugyancsak megnehezítette az „anyaországgal”, a legtöbb tekintetben központi jelentőségű Budapesttel való kapcsolattartás kezdeti tiltása, későbbi akadályoztatása, csak a legfelső politikai szinten jól szervezett, egyébként jórészt szervezetlen, igen nehézkes jellege. Magyarország és a magyar kisebbségek viszonya az elmúlt kilenc évtizedben sokszor és sokat változott. A két világháború között kétségkívül az elszakíthatóság, a kisemmizettség érzése dominált, s ennek megszüntetése volt a fő cél. Trianon elutasítása, a minél radikálisabb határváltoztatások igénye a magyar revíziós közbeszédben, külpolitikában és propagandában nemcsak a csonka-magyarországi politikai osztály, hanem az egész társadalom többségének támogatását bírta. A magyar kisebbségek körében érthető okból viszonylag csekély bázisa volt a radikális magyar irredentának. A kisebbségek önszerveződését befolyásoló tényezők második nagy csoportját az új államok által biztosított politikai, gazdasági, kulturális jogok s általában a többségi társadalomnak a kisebbségekhez való viszonyulása jelenti.

Revíziós jövőkép és valóság

■ Amikor lord Rothermer saját lapjában, a *Daily Mail* 1927. június 21-i számában közreadta *Magyarország helye a nap alatt* (Hungary's Place in the Sun) című írását, a Bethlen István által konszolidált külpolitikai csatornák közt zajló magyar revíziós politikai előkészületeket rövid időre ismét felváltották a propaganda-gépezetek hangoskodásai. A csehszlovák, román, jugoszláv kormányok tisztában voltak a magyar törekvésekkel, de az angol lord magánakciójának lehetséges következményeit nehéz volt azonnal felmérni.

A Magyarországról folyamatosan életben tartott, az idealizált revízióra épülő világkép hatása jó ideig csak közvetve érezte hatását a kisebbségi magyar közegben. A nagyhatalmi döntésektől remélt határváltozásoktól várt megoldás amúgy is a passzív csodavárás magatartását jelentette volna. A változások igénye persze folyamatosan jelen volt a nem nyilvános, családi és magánbeszélgetésekben, de a hétköznapi cselekvési stratégiákat sokkal inkább az adaptációs kihívások határozták meg. Mindhárom nagy lélekszámú kisebbségi közösség egyébként folyamatosan szembesült Magyarországgal aktív „anyaországi” védhatalmi szerepével. Az érvényes állampolgárság vagy honossági engedély nélkül maradt tízezrek Magyarországra távozása, a harmincas évektől lazuló sajtó- és könyvbehozatali eljárás, illetve a gyorsan terjedő rádiózás hatására

a kisebbségi magyar társadalmak revíziós tájékozottsága folyamatosan nőtt. A kérdés aktuális politikai fejleményeinek nyomon követése, a határváltozások közeli esélyének latolgatása azonban csak az 1930-as évek végén kezdett elterjedni.

A magyar külpolitika integrális és etnikai revíziós elképzelései, forgatókönyvei, a magyar kormányok által belső használatra harsány, kifelé visszafogott propagandája, a nagyhatalmi támogatás és a lehetőség szerint békés eszközökkel elérni kívánt határkorrekciók nehézségei, a valóságos lehetőségek és a vágyképek közt feszülő ellentmondások a kisebbségi magyarokat távolról sem érintették olyan mélyen, mint a magyarországi társadalmat.²⁹

Az 1938–1941. közötti két bécsi döntés, a „visszacsatolások”, „területgyarapodások” rövid ideig tartó eufóriája mellett a „visszatért magyarok” körében szinte azonnal a kijózanodást, a „Mindent vissza!” irrealitásának és a revíziós külpolitika rendkívül súlyos konfliktusokat felhalmozó veszélyforrásainak, nemkülönben az anyaország és a „visszatért magyarok” közti érdekkülönbségeknek a felismerését hozta.³⁰

A revíziós logika és a világháború poklaiba zuhanó ország sorsa közti ördögi összefüggések figyelmeztető tanulságait Teleki Pál miniszterelnök 1941-es öngyilkossága ellenére a magyar elit nem volt képes megfogalmazni, hogy az ország világháborúba sodródását megakadályozza. A nemzet újraegyesítésének beteljesülő reménye helyett az ország minden szomszédjával és – világháborús elköteleződése miatt a tengelyhatalmakon kívül – az egész világgal szembekerült.

A magyar kisebbségek két világháború közti fejlődésében megmutatkozott a békeszerződés valamennyi problémája. Trianon nem csupán a történelmi Magyarország egykori nem magyar nemzetiségeinek önrendelkezését szentesítette, hanem ezzel együtt a győztes nagyhatalmak és kelet-közép-európai kisnemzeti szövetségeik stratégiai, gazdasági céljait is megvalósította. Mindez Németországhoz hasonlóan Magyarországot is egyfajta kényszerpályára állította: a békeszerződés revíziója, az 1938–1941 között Németország által lehetővé tett területgyarapodások minden külpolitikai, katonai megfontolás, látszólagos elővigyázatosság ellenére az országot és a magyarságot belesodorták az újabb világméretű konfliktusba.

A második világháború és az azt követő évek megoldási kísérletei azt bizonyították, hogy a Kárpát-medence népeinek viszonyát háborús kockázatok nélkül a 20. században nem lehet mechanikusan határmódosításokkal, lokális háborúkkal, lakosságcserével, deportálással, etnikai tisztogatásokkal megoldani. Minden ilyen erőszakos kísérlet új sérelmeket és konfliktusokat szül, s végeredményben győztes és vesztes egyaránt kárát látja mindenfajta homogenizálási kísérletnek.

A második világháborút követő nagyhatalmi rendezés ezzel együtt a kisebbségi, határrevíziós konfliktusok lehetőségének kiiktatásával próbált tartós békét teremteni. Ennek igencsak részleges sikerét és a térséget újabb konfliktusokkal megterhelő kockázatait Bibó István már 1946-ban jelezte.³¹

Szétfejlődés, regionalitás: a kisebbségek helye a nemzetfogalomban

■ A kisebbségi különfejlődés tényeinek, tendenciáinak értelmezése a 20. századi magyar–magyar viszony leírásának állandó vitatémája. Az irodalomtudományban az 1920-as évektől kezdve időről időre felmerül a kérdés: van-e értelme erdélyi, szlovákiai kisebbségi magyar irodalmakról beszélni? A kisebbségtörténet első társadalomtörténeti megközelítéseiben inkább a regionális, interetnikus, multikulturális sajátosságok kerülnek előtérbe, azt jelezve, hogy a kisebbségi közösségépítésben a korábban is megvolt regionális különbségek az államhatárokkal leválasztott, új állampol-

gársággal körülhatárolt kisebbségi társadalmakban új identifikációs és lojalitási stratégiákat mozgósítottak.

Az 1918–20. évi államjogi változások nyomán megélt politikai, kulturális, jogi, vagyoni, nyelvi változások élménye az első kisebbségi nemzedék meghatározó élményévé vált. Ezekről ad például a szlovákiai Nagyszombat egy-két éven belül lezajlott etnikai dominanciaváltásának leírásával pontos képet Szvatkó Pál. Az etnikai kontaktuszonák közelében elhelyezkedő felvidéki városokban a kiegyezés évtizedei alatt erőteljes magyarosodási folyamatok zajlottak. Ezek az asszimilációs jelenségek az impériumváltást követő hónapokban hihetetlen gyorsasággal megfordultak, s Nagyszombat Pozsonnyal, Nyitrával, Kassával és több más felvidéki régióközponttal együtt az 1921. évi népszámlálásig szlovák többségű várossá változott.³² Hasonlóképpen az erdélyi, vajdasági városokban, különösen a nagyobb régióközpontokban szintén erőteljes etnikai fordulatokra került sor.

A csehszlovákiai „új arcú magyarok” Gyóry Dezső általt megfogalmazott koncepciója szerint a korábbi magyar középosztály jelentős részének távozta, a titulás nemzetek asszimilációs törekvései miatt a kisebbségi magyar társadalmak csakis saját erejükre hagyatkozhattak. A kassai születésű Kemény Gábor az önálló felvidéki közösség szerveződés gondolati kvintesszenciáját, „az elcsatolt területeken lezajlott szellemi fejlődés indítékát”, a kisebbségi helyzetben kialakult valóság szemlélet, az állandó veszélynek kitett közösség lelkesége által kiformált „kisebbségi szellem” kialakulásában jelölte meg. A kisebbségi közösségi életforma volt az alapja annak az „új szociális fogalomnak”, amely „két évtized alatt emberibbé és európaibbá tette az elcsatolt magyar tömegek életét”.³³

A kisebbségi közösségek saját történeti előzményeiket is megpróbálták mozgósítani annak érdekében, hogy a kisebbségi peremhelyzet elárvultságát a korábbi regionális, esetenként centrális erdélyi, felvidéki, délvidéki tradíciókkal próbálják meg ellensúlyozni. Így vált a felvidéki magyar szellemiség fokozatosan a „legnyugatibb magyar őrhelyé”, s kapott a transzszilvanizmus, a *couleur locale* lendületes regionalizmusán keresztül segédérveket mindegyik magyar önszerveződés.

A szlovenszkói magyarok számára a húszéves első kisebbségi periódus „új arcú magyarsága” részben a régi magyar világgal való szakítást jelentette, részben pedig legeklatánsabban két ifjúsági szervezkedésben, a baloldali Sarló mozgalomban, illetve a Prohászka Kör munkájában jutott érvényre.³⁴ Az 1930-as évek mindhárom magyar kisebbség számára a kisebbségi evidenciák felülvizsgálatát, a „kritikai éra” periódusát jelentették. A kisebbségi missziós tudat túlzásainak, a revíziós csodavárás meddőségének elutasítása mellett a kormánypárti aktivizmusok kifulladására is ekkor következett be.³⁵

A jugoszláviai magyar nemzeti közösség történetének két háború közötti szakaszában az apák és fiúk nemzedéke folyamatosan ütközni kényszerült a térség legnegatívabb kisebbségpolitikai gyakorlatát kialakító belgrádi vezetéssel. A tevékenységében folyamatosan akadályozott, majd 1929-ben felszámolt Magyar Párt vezetői – Deák Leó, Várady Imre, Sterliczky Dénes – számára éppen úgy, mint a fiatalabb nemzedék tagjai számára valójában csak a budapesti kapcsolatokra és támogatásra való hagyatkozás maradt.³⁶ A délvidéki revízió konfliktusos lefolyása, az 1942 telén az addig viszonylag nyugodt helyzetet végletesen megrontó „hideg napok” razziái, gyilkosságai előrevetítették a későbbi megtorlásokat. Májig csak becslésekre, részleges számadatokra hagyatkozhatunk az 1944. évi bosszúhadjárat magyar áldozataira vonatkozóan: ötezertől negyvenezerig terjed a többségükben teljesen ártatlanul kivégzett magyar civilek becsült száma, s mintegy 84 ezer magyart űztek el a jugoszláv hatóságok otthonaikból Magyarországra.³⁷

A két világháború közt a kisantant, majd Hitler által felügyelt térségben nemcsak a kisebbségi elitek, hanem maguk a kisállami kormányzatok is rendkívül szűkös mozgástérrel rendelkeztek. Magyarország két világháború közötti kisebbségi magyar támogatáspolitikája – a kezdeti kaotikus viszonyok rendezésével – a Bethlen István által kialakított, a budapesti kormány által szigorúan ellenőrzött, de a társadalmi szervezetek közreműködésének látszatát fenntartó csatornákon keresztül történt. Nemkülönböztetve a kisebbségi magyar pártok vezetői is állandó kapcsolatban álltak a budai Sándor-palotával, illetve a magyar külügyminisztériummal.³⁸

A 20. század első és második felének magyarországi progressziója, szellemi eliteje folyamatosan érzékelte a kisebbségi magyar világok gyorsan változó társadalom-, gazdaság- és identitáspolitikai kontextusát, létkérdéseit. Valójában azonban Szabó Dezsőtől Babits Mihályig, Németh Lászlótól Móricz Zsigmondon és Bibó Istvánon át Illyés Gyuláig még a kisebbségi kérdésre nyitott írók, gondolkodók szellemi teljesítményeiben is a magyarországi társadalompolitikai, bel- és külpolitikai dilemmáik domináltak, s ezek folyamatosan más kérdéseket helyeztek előtérbe, mint amelyek a kisebbségi közösségek számára tényleges és gyors megoldásokat hozhattak volna.

Magyarország nemzet- és magyarságpolitikájának alakváltozatai

■ A Horthy-korszak nyíltan vállalt revíziós külpolitikájára hivatkozva jó ideig totális szellemi határzárát próbálták vonni Magyarország köré, ami a magyar–magyar kapcsolatokat rendkívül megnehezítette. Ez a sokféleképpen akadályoztatott magyar–magyar érintkezés komoly kiesésekkel járt az emberek, családok, iskolák közötti informális és intézményes kapcsolatokban. Mindez máig érezeti hatását mind a magyarországi közvélemény történeti, kulturális értelemben egyaránt gyakori amnéziás tüneteiben, mind pedig a kisebbségi magyarok idealizált vagy éppen tudáshiányos Magyarország-képének homályaiban.

A maga módján persze Magyarország is sokban felelős volt ennek a kapcsolatnak az üzemzavaraiért. Kivált a pártállami korszak utazási tilalmai, korlátozásai ütöttek vissza. A Kádár-korszakban kezdettől fogva fenntartásokkal kezelt nemzetpolitikai kezdeményezések, aktivitások folyamatos korlátozása, tiltása ártott a kisebbségek és a magyar állam közötti viszony normális működtetésének. A kisebbségi magyarsággal való kapcsolattartás 1968–1983 közti megtúrt státusza sem volt igazán alkalmas arra, hogy akárcsak a magyar külpolitikában érdemi változások történhettek volna.

Magyarországon kezdetben a történeti állam és a magyarság államjogi megosztottsága volt a kérdések kérdése. Kisebbségi magyar megközelítésben viszont a kulturális megmaradás, egzisztenciális megélhetés, a többséggel való normális együttélés, a lokális, regionális közösségek megszerveződéséhez szükséges intézmények működtetése jelentette az alapkérdéseket. A politikai és etnikai alapozású magyar nemzetkoncepció Trianonnal megtörtént hasadását sem a magyar támogatáspolitikai, sem a revíziós előkészületek nem tudták kezelni.

Pedig a magyar nemzet egységének központi céljaként megfogalmazott helyreállításával egy időben – bármilyen forgatókönyv szerint is gondolták el – óhatatlanul megoldást kellett volna keresni a szomszéd nemzetekkel való *modus vivendi* alakítására is. Ez a feladat azonban jórészt rászakadt a kisebbségi magyar értelmiségre, amely szükségből erényt kovácsolva megpróbált ennek a valójában előzménytelen politikai feladatnak a maga módján megfelelni.

■ Kelet-Közép-Európa 1947–1953 között alapjaiban megtörtént szovjetizálása nyomán kevés különbséggel a térség nemzetállamai centralizált pártállamokká váltak, amelyek nemzeti jellege a monopolhelyzetbe került kommunista pártok szükségleteinek megfelelően elhalványult vagy időnként felerősödött. A nemzeti kérdés megoldására a proletár internacionalizmus Szovjetunióban már kipróbált ideológiai, politikai receptjeit adaptálták. Ezek távoli célja a szocialista nemzeteknek a nemzetközi munkásmozgalomban való egységesülése, a hétköznapi gyakorlatban pedig az etnikai, nemzeti konfliktusok minél teljesebb kikapcsolása az állam és a társadalom életéből.

A kommunista állampártok nemzetpolitikája kezdetben három lábón állt. A nemzet történelméből a haladó hagyományok mentén új nemzeti történeti tradíciók biztosították a korlátlan osztályhatalom legitimitását. A kisebbségi kérdést a helyi adottságoknak és a hatalmi igényeknek megfelelően kezelték. Az egymással szomszédos „szocialista nemzetek” közti feszültségeket pedig a pax sovietica és a szovjet blokk érdekeinek alárendelten befagyasztották.³⁹

Ami a kisebbségi kérdés pártállami kezelését illeti, a holokauszt és a csehszlovákiai, lengyelországi, magyarországi, jugoszláviai német kisebbségek felszámolását követően a felsorolt államokban a lakosságcserek, kényszerasszimilációk, kényszer-migrációk hatására a maradék népcsoportok nemzetiségi identitása is elbizonytalanodott. Románia kisebbségpolitikai különfejlődését alapvetően a világháború végén kialakult észak-erdélyi bizonytalanságok és a szovjet befolyás növelésének szándéka magyarázta. A székelyföldi magyaroknak 1952-ben szovjet mintára megadott autonómia funkciója alapvetően a központi kormányzat döntéseinek végrehajtását jelentette, de a nyelvhasználat, kultúra, oktatás terén széles körű jogokat biztosított.⁴⁰

A jugoszláviai különút okai mélyebbek. A világháború során lezajlott súlyos szerb–horvát konfliktusok, a magyar kisebbséget ért partizánbosszú logikájának folytathatatlanágát felismerve Tito radikálisan új nemzetiségpolitikai modell kialakítása mellett döntött. Az egyéni boldogulást nem akadályozva, a kisebbségi nyelvhasználatot támogatva a modell legfőbb célja az ország integritásának, a belső nemzetiiségi konfliktusok megelőzésének biztosítása volt, s ezért a kisebbségek jogérvényesítése, közösségépítése felől nézve a többi pártállamhoz hasonló kirakatpolitika jellemezte.

Csehszlovákiában – Szlovákiában és a két világháború közötti Ruszinszón – az első kisebbségi periódus viszonylag konszolidált teljesítménye ellenére 1945 után a legagresszívabb etnikai homogenizálási forgatókönyvek kezdtek el megvalósulni. Az egyoldalú elüldözéshez ugyan Prága nem kapott nagyhatalmi engedélyt, a csehországi deportálások, a kikényszerített csehszlovák–magyar lakosságcsere, a százezrekre kiterjesztett kényszerasszimiláció – az 1946. évi hírhedt reszlovakizációs rendelet nyomán – mind-mind azt jelezte, hogy a Harmadik Csehszlovák Köztársaság semmilyen közösséget sem kívánt vállalni a pozitív masaryki kisebbségpolitikai örökséggel. A csehszlovák pártállam 1968. évi rövid ideig tartó reformkorszaka is csak látszatintézkedéseket hozott: az 1968. évi nemzetiségi törvény jórészt papíron maradt, a Husák-korszakban pedig ismét felerősödött az asszimilációs nyomás.

A magyar pártállam 1956 előtt a szomszédokkal megkötött barátsági és együttműködési, illetve kulturális szerződésekkel letudta a kötelező gyakorlatokat. A testvéri pártok folyamatos egyeztetésében 1956-ig azonban nem került terítékre a magyar kisebbségek – a szocialista szótárban: nemzetiségek – helyzete, kérdése. A prágai, bukaresti, belgrádi magyar követségi jelentések ugyan viszonylag rendszeresen beszámolnak a magyar vonatkozású eseményekről, időnként kritikus beszámolókat küld-

ve a magyar oktatás, kultúra fogyatékoságairól, a kétoldalú kapcsolatokban a kérdés a pártállami kelet-közép-európai kapcsolatok első évtizedében szinte nyomtalanul eltűnt. Budapest, habár folyamatosan regisztrálta a kisebb-nagyobb panaszokat, nemzetpolitikájával is belesimult a szovjet térbe. Révai, Rákosi, Gerő minden bizonnyal meg volt győződve arról, hogy a kommunista internacionalizmus automatikusan megoldja a nemzetiségi ellentéteket. Ez az állampártok által folyamatosan hangoztatott automatizmus-elmélet azonban inkább csupán a problémák eltakarását szolgálta. A Szovjet Kommunista párt XX. kongresszusának hatása hozott ugyan némi mozgást, a magyar kérdés előtérbe kerülése azonban az 1956-os forradalomhoz kötődik.⁴¹

A Kádár-korszak magyarságpolitikai dilemmái

■ A Magyar Szocialista Munkáspárt az 1956–1958 között a forradalom idején felerősödött nemzeti érzések kezelése végett arra törekedett, hogy legalább a politikai taktika szintjén tisztázza viszonyát az alapvető nemzeti kérdésekben. A párt elméleti folyóiratában, a *Társadalmi Szemlé*ben 1959 nyarán közreadott elemzés végkövetkeztetése a nacionalizmus elleni harc fokozásának hangoztatása volt.⁴²

A kádári nemzetpolitikai doktrína három alapeleme állt össze ebben a féléves dokumentumban: a szovjetellenességgel, antiszemitizmussal és a revíziós igényekkel szembeni kíméletlen nacionalizmusellenesség az 1980-as évek közepéig megkülönböztető sajátossága maradt a Kádár-rendszernek a térség többi kommunista rezsimjéhez képest. A proletár internacionalizmus hétköznapi belpolitikai gyakorlatában Kádár a magyarországi kisebbségekkel szembeni kezdeti kemény fellépést mérsékelve a fokozatos engedelmények útjára lépett, és 1968-ig eljutott a nemzetiségi politika pozitív alakításának igényéig.

A szovjet táboron belüli kapcsolatokban Kádár az otthoni rendteremtést követően az 1960–1970-es évek fordulóján a szomszédsági kapcsolatokban óvatos nyitást hajtott végre az egyfajta korlátozott kölcsönösségi gyakorlat alapján. 1968-ban a Hazafias Népfront, 1969-ben az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottsága, majd pedig 1972–1973-ban az MSZMP Központi Bizottsága részére készült belső vitaanyag a szomszéd országokbeli magyar kisebbségekről. Az 1969-es agitprop irat a nemzetiségeknek a szocialista országok közötti hídszerepét hangsúlyozta.⁴³

A Kádár-rendszer nemzetpolitikájának korlátoltságát mutatja, hogy bár 1968 után évente szembesül hol a jugoszláviai, hol a csehszlovákiai, hol pedig az erdélyi vagy kárpátaljai magyarok sérelmeivel, érdemi lépésekre egyszer sem szánta el magát. Mindez a párttagság és az állami intézmények vezetői részéről egyre gyakoribb kritikai észrevételeket váltott ki. Az eredendően antinacionalista magyar pártállami rendszer ingerküszöbét, az 1959-es doktrína kereteit csak az antikommunista ellenzék fellépésében központi helyet kapott kisebbségvédelem tudta áttörni, ami az 1980-as évek második felében lendületbe hozta az MSZMP nemzeti orientációjú reformtényezőit.

A sajátosság méltósága, avagy a kisebbségi paradigma korlátai

■ A pártállami évtizedek kisebbségi mérlege alapvetően negatív. A túlélés, a helyben maradás, az etnikai állag megőrzésének érdemeit aligha lehet fejlődésként beállítani. Az ideológiai, hatalmi monopóliumaival felszerelt, egyre inkább nacionalista harci színekbe öltözött kelet-közép-európai pártállamokban a magyar közösségek ismételen megtapasztalhatták a kényszerközösség erejét, esetenként szolidaritásig mélyülő összetartó erejét. A kommunista pártok nemzetiségi politikájában még az

anyanyelvi oktatásügy helyzete, jövője is megkérdőjeleződött. A Magyarországgal való szabad kapcsolattartás elé mindig új és új korlátokat állítottak. A magyar újságok, rádió, tv-adások elérhetősége időről időre bizonytalanabbá vált.

Mіндеz a két világháború közti korszak legtarajosabb periódusaihoz hasonló módon növelte az ellenállás, az összefogás képességét. A kisebbségből szocialista s „együtt élő” nemzetiségi magyarokká lett romániai, ukrainai, csehszlovákiai, jugoszláviai magyarok jelentős része számára az egymástól egyre jobban különböző, egymással egyre gyakrabban konfliktusba keveredő pártállamok olyan mértékben elidegenedtek, hogy a korábbi integrációs pályák megszakadtak. Ezzel párhuzamosan viszont a magyar közösségek vonzereje növekedni kezdett. Az irányított munkahelykiutalás, a szocialista urbanizáció, iparosítás ugyanakkor korábban soha nem tapasztalt belső migrációs mozgásokhoz vezetett, ami viszont a nyelv- és identitásváltási tendenciákat erősítette fel.

A kisebbségi magyar irodalom, színház, tudományosság, honismereti, műkedvelő, gyűjteményi munka ezzel együtt kínált némi menedéket a magyar közösségi önszerveződéseknek. Romániában, Csehszlovákiában, de egyre inkább Jugoszláviában is az 1980-as években az első nyilvánosság szintjén jórészt már csak metanyelvi, metaforikus célzásokban lehetett véleményt nyilvánítani. A Gáll Ernő által *A sajátosság méltósága* címmel közreadott könyv és a nyomában kibontakozott utolsó 1989 előtti nyilvános erdélyi magyar önértelmezési vita a kommunista nemzetiségi politika zsákutcájának pontos lenyomatát adta. Hasonlóképpen a Balla Kálmán által a szlovákiai magyar irodalom kategóriájának létjogosultságáról kezdeményezett ankét résztvevőinek többsége is mielőbb le kívánt számolni a kisebbségi-nemzetiségi paradigmával.⁴⁴

A kisebbségi magyar ellenzéki mozgalmak: a Duray Miklós vezette Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottsága munkatársai, aktivistái, a kolozsvári *Ellenpontok* c. lap szerkesztői, kis közösségekben dolgozó lelkészek, írók, művészek, mérnökök ismerték fel a pártállami nemzetiségi politika teljes csődjét. Mindezek a kisebbségi magyar teljesítmények az egymástól való részleges elszigeteltség, az egyre áthatóbb cenzurális viszonyok közepette mindenkit felvillanyoztak.

Mindent egybevetve a magyar nemzetpolitika szempontjából a pártállami négy évtized jórészt elveszett időnek számít. A kétféle magyar nemzetfelfogás távolsága tovább nőtt, Magyarország anyaországi szerepvállalása minimális mértékben érvényesült, a kisebbségi közösségek önszerveződési potenciálja pedig rohamosan csökkent. A késői Kádár-korszak Magyarországnak viszonylagos ideológiai szabadsága, gazdasági teljesítményei ugyanakkor mégiscsak felszinen tartották az összmagyar tájékozódás igényét és lehetőségét. Éppen ezért sokak számára nem volt meglepetés, hogy a rendszer- és értékvtáltást ígérő 1989. évi változások a lengyelek mellett talán éppen a – magyarországi és a kisebbségi – magyarokat érték a térség népcsoportjai közül a leginkább felkészülten. Az 1987. június 27-i százezres budapesti Erdély-tüntetés méltóságteljes tiltakozása pedig a magyar kulturális nemzet szolidaritás- és értékközösségének működőképességét is bizonyítani látszott.

■ JEGYZETEK

1. A 20. század magyar kisebbségtörténetére vonatkozó eddigi átfogó, összegző munkák közül lásd Borsody, Stephen: *The Hungarians: A Divided Nation*. Puskai Corvin, New Haven, 1988; Bárdi Nándor: *Tény és való*. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2004; Bodonyi Ilona: *Idők szorításában*. A magyar kisebbség helyzete a szomszédos országokban 1920 és 1938 között. Kairosz Kiadó, Bp., 2002; Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László: *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. MTA Kisebbségkutató Intézet – Gondolat Kiadó, Bp., 2008. A magyar kisebbségtörténet módszertani, fogalmi problémáiról lásd utóbbi kötet recenzióját. Egy Gábor: *Létezik-e kisebbségtörténet?* Korunk 2009. 5.

2. „...nehéz lemondani a saját igazunkról, de az élet érdekében el kell fogadni ezt a szabályt: ami velem történik, annak sose keressen, sose fogadjam el a külső okát addig, amíg csak egyetlen ok is van, ami hozzájárulhatott ahhoz, hogy az a valami megtörténjék. Inkább legyek igazságtalan és kegyetlen önmagamhoz, mint hogy

- a magam igazolására külső okokat találjak.” Makkai Sándor: Magunk revíziója. Kvár, 1931. (Új kiadása: Pro Print, Csíkszereda 1998. 66.) Egy másik hangsúlyos kisebbségi magyar történelemértelmezésre példa Grendel Lajos (2005): Magyar traumák – magyar téveszmék. In: Romsics Ignác – Szegedy Maszák Mihály (szerk.): Mi a magyar? Habsburg Történeti Intézet – Rubicon, Bp., 75–91.
3. Vö. Kiss Endre: Tizenkilencedik századi nemzetkoncepciók tipológiája. In: Diószegi László (szerk.): Magyar-ágkutató 1995–1996. OSZK, Bp., 1996.; www.sulinet.hu/oroksegtar/data/kulhoni_magyarsag/Magyarsag_kutatas_1995_96/pages/003_kiss_endre.htm
4. Brubaker, Rogers: Nacionalizmus új keretek közt. L. Harmattan, Bp., 2006. 85–90.
5. E tekintetben a század első és utolsó történeti összefoglaló munkája is egybehangzó állításokat fogalmazott meg, lásd Szekfű Gyula: Három nemzedék, és ami utána következik. ÁKV – Maecenas, Bp., 1989; Romsics Ignác Magyarország története a XX. században című munkája (Osiris, Bp., 1999. 518).
6. A kiáltvány a nemzeti önkormányzatiságban jelölte meg a megoldás útját: „Kétfélmillió magyarra mint fundamentumra akarjuk felépíteni az új keretek közt nemzeti autonómiánkat, melynek egy részét saját szabad elhatározásából ígéri nekünk Románia szentesített törvénye: a gyulafehérvári határozat, más részét megszerzi akaratunk és erőnk, másfelől, Románia józan belátása.” Kiáltó szó Erdély, Bánság, Körösvidék és Máramaros magyarságához. In: Kós Károly – Zágoni István – Paál Árpád: Kiáltó szó. A magyarság útja. A politikai aktivitás rendszere. Lapkiadó és Nyomdai Műintézet Rt., Kvár, 1921. www.huncon.com/sy/documents/kialtoszo.htm
7. Illyés, Csoóri nemzetfelfogásának kisebbségi magyar vonatkozásairól lásd Görömbei András: „Az elveszített hazák csikorognak.” Csoóri Sándor a kisebbségi magyarságért. Új Forrás 2000. 3.
8. Brubaker, Rogers: i. m. 61–65.
9. „A depravációs modell lényege, hogy az asszimilációs folyamatot olyan általános értékvesztésként értelmezi, ahol a kisebbségben élő közösség idegen etnikumhoz történő hasonulása során elveszíti etnikai identitásának attribútumait. Ezek szerint az asszimilációs tendencia betetőzése az etnikai tudat teljes cseréje. Ez azt is jelenti, hogy depravációs olvasatban maga a társadalmi élet olyan létmód, mely alapvetően etnikai meghatározottságú.” Biczó Gábor: Megjegyzések Vetési László Szórványstratégia – nemzetstratégia című tanulmányához. Magyar Kisebbség 2003. 3. (21); www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/index.php?action=cimek&lapid=16&cikk=m000301.html
10. A kisebbségi magyar világok értelmezéseinek irodalmára vonatkozóan lásd Szarka László: A kisebbségi magyar közösségek helyzete és fejlődési tendenciái a kutatások tükrében. Korunk 2004. 1. A művelődéstörténeti kutatások túlsúlya összefügg az irodalom különleges szerepével, a különböző cenzurális viszonyokkal szembeni ellenálló erejével. Az irodalomtörténeti feldolgozások közül lásd pl. Gáll Ernő: Tegnapi és mai önismeret. Kriterion, Buk., 1975; Pomogáts Béla: A transzilvánizmus. Akadémiai, Bp., 1983; Cseke Péter: Metaforától az élet felé. Kisebbségi értelmiség – Kisebbségi nyilvánosság. Kriterion, Buk.–Kvár, 1995; Görömbei András: Létértelmezések. Felsőmagyarország, Miskolc, 1997; Láng Gusztáv: Kivándorló irodalom. Komp-Press, Kvár, 1998.
11. A kisebbségi magyar gazdaságtörténet újabb irodalmából lásd pl. Hunyady Attila: Romániai magyar gazdaságpolitika 1918–1940. Magyar Kisebbség 2000. 2. 322–34; Uő: A kisebbségi magyar szövetkezeti intézmény a két világháború között. Korunk 2002. 4. 65–76; Uő: Nemzetépítés és szövetkezeti politika. Székelyföld 2002. 5. 81–129; Somai József (szerk.): Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjából. Romániai Magyar Közgazdász Társaság, Kvár, 2001; Uő (szerk.): Szövetkezetek Erdélyben és Európában. Romániai Magyar Közgazdász Társaság, Kvár, 2007; Kovács Attila: Földreform és kolonizáció a Lendva-vidéken a két világháború között. Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendva, 2004; Gaucsik István (szerk.): A jog erejével. A szlovákiai magyarság gazdasági önszerveződése 1918–1938. Kalligram, Pozsony, 2008; Simon Attila: Telepesek és telep falvak Dél-Szlovákiában a két világháború között. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2008.
12. A kisebbségi önértelmezés filozófia- és mentalitástörténeti megközelítéseire lásd pl. Végel László: Lemondás és megmaradás. Esszék. Cserépfalvi, Bp., 1992; Cs. Gyimesi Éva: Gyöngy és homok. In: Honvágy a hazában. Pesti Szalon, Bp., 1993; Balla D. Károly: Kis(ebb)égi magyar skizofrenia. Ungvár – Bp., 1993; Egyed Péter: Az ész hieroglifái. Regio, Bp., 1993; Cseke Péter (szerk.): LEHET – nem lehet? Kisebbségi létértelmezések (1937–1987). Mentor, Mvásárhely, 1995; Hódi Sándor: Kisebbségi létértelmezések. Balaton Akadémia, Balatonboglár, 1997; Balla D. Károly: A hontalanság metaforái. Bp., 2000; Gábor Csilla – Selyem Zsuzsa (szerk.): Kegység, kultusz, távolítás. Scientia, Kvár, 2002; Balázs Imre József: Mint egy úszó színház. Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 2005; K. Lengyel Zolt: A kompromisszum keresése. Pro-Print, Csíkszereda, 2007; Vajda Gábor: A muszaj-Herkules. Életjel, Szabadka, 1997; Balla D. Károly: Magyarul beszélő magyarok. EÖKI, Bp., 2008; Öllös László: Az egyetértés konfliktusa. A Magyar köztársaság alkotmánya és a határon túli magyarok. Fórum Intézet., Somorja, 2008.
13. Az első két évtizedben a kisebbségi magyarok és Magyarország viszonyának meghatározása volt a legfőbb értelmezési keret. Szabó Dezső, Babits, Szekfű Gyula, Németh László, Móricz egyaránt azt hangsúlyozta, hogy Magyarország legnagyobb feladata a kisebbségi magyar közösségek védelme. Németh szerint „a magyarságnak Trianon után nem volt nagyobb feladata, mint hogy idegen kézbe került testvéreit, ott, ahol voltak, életben tartsa”. Németh László: A magyar élet antinómiái. In: Uő: Sorskérdések. Magvető és Szépirodalmi, Bp., 1989.
104. Szekfű és Németh László álláspontját ismerteti Görömbei András: A kisebbség nembelisége. Grezsa Ferenc a határon túli magyar irodalmakról. Tiszatáj 2008. 1. sz. 84; Dénes Iván Zoltán: Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával. Osiris, Bp., 1999; Kósa László: A magyar nemzetudat változásai. Európai Utas 2000. 4. (41.), <http://www.hhrf.org/europaiutas/20004/18.htm>
14. Az Erdélyi Helikon körének tagjai alapvetően ezt a vonulatot képviselték. Pl. a transzszilvanista toposzokat részben felülvizsgáló Vallani és vállalni vita kiadványát, Berde Mária vagy a folyóirat vezető szerkesztője, Kuncz Aladár. Lásd pl. Kuncz Aladár: Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában. I–II. Nyugat 1928. 20–21; Kántor Lajos: Vallani és vállalni. Egy irodalmi vita és környéke (1929–1930). Kriterion, 1984. A kisebbségi többletfelelősség alapdokumentumának a két világháború közt Makkai Sándor Magunk revíziója c. idézett munkáját tekinthetjük.

15. Egészen különböző alapállásokból jutnak el egymástól eltérő habitusú szerzők a kisebbségi paradigma tagadásáig. A legnagyobb hatású írások közül lásd pl. Makkai Sándor: Nem lehet. Láthatár 1937. 2. 49–53. A püspökségéről lemondó és Magyarországra távozó Makkai írását és a kirobant vita anyagát lásd Cseke Péter – Molnár Gusztáv: Nem lehet. A kisebbségi sors vitája. Héttorony, h. n. 1989. A baloldali indíttatású és meggyőződésű érsekújvári születésű Jöcsik Lajos pl. a következő érveléssel zárta le az első kisebbségi korszakot: „Egy népcsoport nem élhet teljes és kiegyensúlyozott életet csak a népi tudat alapján. A nemzeti tudat teljessége, az ökümenikus elemekkel értett teljessége nélkül csak sorvadt létet élhet a csoport és az egyes. A népiség vonalán csak súlyos időket lehet átvészelni. Behúzóadás a nádba ez. S a nádban csak a veres hasú béka hangját utánozva adhat tudomást magáról társának az ember. Nádi élet: ez a kisebbségi helyzet.” Jöcsik Lajos: Iskola a magyarságra. Egy nemzedék élete húszéves kisebbségben. Nyugat, Budapest 1939, 65. A két világháború közti csehszlovákiai magyar interpretációs vitákról lásd Szarka László: „Nádi élet”, „eltűnt gondolatok”. Szlovákiai magyar önértelmezések az első bécsi döntés idején. Fórum Társadalomtudományi Szemle 2007. 3. 51–63.

16. Az aktivista magatartás sokszínű motivációját érzékeltetheti, hogy minden kisebbségi korszak minden számottevő áramlata meg tudta szólítani a kisebbségi magyar eliteket. A két világháború közötti korszakban pl. Simon Attila: Lelley Jenő aktivista kísérlete a húszas évek végén. Adalékok a két világháború közötti szlovákiai magyar aktivizmus történetéhez. Acta Historica Danubiensia 1, 2007. 36–45; a pártállami korszak rövid reformperiódusainak magyar részvételére lásd Szabó Rezső: A Csemadok és a prágai tavasz. Kalligram, Pozsony, 2004; Rehák László: A nemzetiségek nyelvi egyenjóságára vonatkozó politikai nézetek alakulása Jugoszláviában. I–II. Belgrád–Szabadka, 1970; Király Károly: Nyílt kártyákkal. Önéletírás és naplójegyzetek. Nap, Bp., 1995.

17. Németh László: Magyarok Romániában, Az útirajz és a vita. (Egybegyűjtötte, a szövegeket rendezte, az előszót írta és a jegyzeteket összeállította Nagy Pál.) Mentor, Mvászárhely, 2001. 64.

18. Uo. 66.

19. „Én, N.N. hűséget esküszöm I. Ferdinánd román királynak s a Consiliul Dirigentnek, hogy az ország törvényeit és rendeleteit megtartom, feletteseimnek engedelmeskedem, hivatali kötelességeimnek pontosan és lelkiismeretesen teszek eleget, az ország s a polgárok javát előmozdítom, s a hivatali titkot megőrzöm. Isten engem úgy segítse!” Az eskütételt elutasítókat a berendezkedő román hatalom az állásukról önként lemondó, illojális idegeneknek tekintette, s velük szemben semmilyen kötelezettséget nem vállalt. A nagyszabeni román Kormányzatának 1919. január 14-én (!) kibocsátott két rendeletéhez hasonló eljárást választott a csehszlovák, illetve a szerb–horvát–szlovén állami adminisztráció is. Balogh Júlia: Hűségeskü. História 1991. 2–3. A hűségeskü letételét elutasító felvidéki magyar vasutasok s más közalkalmazottak ezreit bocsátották el állásukból 1919 tavaszán.

20. A kisebbségi sorsközösséget vállalni nem tudó vagy nem akaró értelmiségi, hivatalnoki rétegek megítélésében sokféle szempontot figyelembe lehet venni. Távozásuk ezzel együtt negatívan befolyásolta a „kényszerközösségek” kialakulásának, önszerveződésének első szakaszát.

21. Brubaker szerint „az elvesztett területekről a csonka Magyarországra való magyar kivándorlást az a tény korlátozta, hogy lényegében mindvégig a közép- és felső osztályokat érintő jelenség maradt”. Brubaker, Rogers: i. m. 158. A korabeli magyar statisztikai feldolgozás szerint a regisztrált 426 ezer menekült és áttelepült magyar közt az önálló keresőknek 21 százaléka volt állami, megyei vagy városi, községi tisztségviselő, 22 százaléka állami vállalati alkalmazott. Az iparosok, kereskedők vagy általuk alkalmazott személyek együttes arányszáma 29 százalék, a földbirtokosoké 10, az úgynevezett magánzóké 8, a bányákban dolgozóké pedig 5 százalék volt. Ezenkívül százával jöttek ügyvédek, orvosok és gyógyszerészek is. Petricevich Horváth Emil: Jelenítés az Országos Menekültügyi Hivatal négyévi tevékenységéről. Pesti Könyvnyomda Rt., Bp., 1924. 37–38; Mócsi I. István: The Effects of World War I. The Uprooted: Hungarian Refugees and Their Impact on Hungary's Domestic Politics, 1918–1921. (=East European Monographs CXLVII Brooklyn College Press Distributed by Columbia University Press, New York, 1983. <http://www.hungarian-history.hu/lib/mocsy/mocsy00.htm>)

22. „A fiatal magyar felvidéki nemzedék az elmúlt évtizedben évekkal előrejárt a magyarországi szellemi, társadalmi mozgalmaknak. A felvidéki lélek mindenekelőtt társadalmi lélek. A felvidéki ember városlakó, városépítő, a társadalomnak közvetlenebb és gyakorlatibb szellemi közegében él, mind a puszták népe.” Márai Sándor: Ajándék a végzettől. A felvidék és Erdély visszacsatolása. Helikon, Bp., 2004. 88.

23. A Bethlen István által kialakított támogatáspolitikai rendszerről lásd Bárdi Nándor: A keleti akció – A romániai magyar intézmények anyaországi támogatása az 1920-as években. In: Diószegi László (szerk.): Magyarországtudás 1995–96. OSZK, Bp., 1996, 143–190; Angyal Béla: A csehszlovákiai magyarság anyaországi támogatása a két világháború között. Regio 2000. 3. 133–178.

24. „...én nem akarok megelégedett nemzetiséget kreálni a magyarságból Csehországban, nekem a célom az, hogy a magyarság ne maradjon Csehországban s én Csehszlovákiában nem magyar politikát, de magyarországi politikát csinállok.” Angyal Béla (szerk.): Dokumentumok az Országos Keresztényszocialista Párt történetéhez 1919–1936. Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2004. 373.

25. A kisebbségvédelemre vonatkozóan lásd Balogh Artúr: A kisebbségek védelme. Berlin, 1928; Baranyai Zoltán: A kisebbségi jogok védelmének kézikönyve. Berlin, 1925; Nagy Lajos: A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagromániában. Kvár, 1944. (Reprint kiad. Székelyudvarhely, 1994.) Szalayné Sándor Erzsébet: A kisebbségvédelem nemzetközi jogi intézményrendszere a 20. században Gondolat Kiadó Kőr, Bp., 2003.

26. Ádám Magda: A kisantant és a magyar kisebbségi kérdés. História 1991. 2–3. 26–28.

27. Az első bécsi döntésről legújabbán lásd Sallai Gergely: „A határ megindul...” A csehszlovákiai magyar kisebbség és Magyarország kapcsolata az 1938–1939. évi államhatár-változások tükrében. Kalligram, Pozsony, 2009. A szlovák magatartást részletesen elemzi Czettler Antal: Az első bécsi döntésről – 70 év távlatából http://www.hdke.hu/download/Czettler_Antal.pdf

28. A legfontosabb erdélyi magyar politikai párt tevékenységének dokumentumait adta közre György Béla: Irtók a Romániai Országos Magyar Párt történetéhez. I. A vezető testületek jegyzőkönyvei. Pro-Print Könyvki-

- adó – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Csíkszereda–Kvár, 2003. Jól nyomon követhetőek az erdélyi magyar politizálás hangsúlyváltozásai Paál Árpád munkásságában. Horváth Sz. Ferenc: Utak, tévutak, zsákutcák. Paál Árpád két világháború közötti politikai nézetéről. In: Ablonczy Balázs – Fedinec Csilla (szerk.): Folyamatok a változásban. A hatalomváltások társadalmi hatásai Közép-Európában a XX. században. Teleki László Intézet, Bp., 2005. 117–160.
29. Zeidler Miklós: A revíziós gondolat. Kalligram, Pozsony, 2009. 71–76, 157–176.
30. A visszatért felvidékiek anyaországgal való első konfliktusainak tapasztalatait idézi korabeli riportjában Márai. „Mit érezzünk, mi, a hazatértek, akiknek szeme szögletében még nem száradt meg a viszontlátás örömkönnýje, s mit érezzenek a többiek, akik odaát maradtak, túl a határokon, mikor felharsan a gyűlölet-orkeszter, mikor az emberek, akik tegnap még együtt dolgoztak a magyarságért, ma kölcsönösen egy vad politikai és sajtóháború füttykoncertjében állanak, mikor az emberek, akik egészen biztosan hűséges és becsületes magyarok, máról holnapra a gyűlölet hínárjában fuldokolnak.” Márai Sándor: i. m. 152.
31. „...míg Magyarország arra sem számíthat, hogy etnikai határait megkapja, addig Csehországnak nemzetközi segídlettel kisebbségtelenítik az egész történeti területét, Lengyelország pedig elvesztett történelmi területéért hasonlóképpen kisebbségtelenített kárpótlási területet kap. Magyarországon tehát a demokrácia jövőjét is érintő súlyos lélektani válsággal lehet számolni, Lengyelország és Csehszlovákia ellenben a nagy tömegű kitelepítésekkel kapcsolatban egy nagyméretű európai lelkiismereti válságnak válhatnak válhatik még a szereplőjévé.” Bibó István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In: Úó: Válogatott tanulmányok (1945–1949). II. Magvető, Bp., 1986. <http://mek.niif.hu/02000/02043/html/206.html#216>
32. Szvatkó Pál: A változás élménye. Válogatott írások. (Szerk. Filep Tamás Gusztáv, G. Kovács László) Kalligram, Pozsony, 1994. 26–29.
33. Kemény Gábor: Így tűnt el egy gondolat. A felvidéki magyar irodalom története 1918–1938. MEFHOSZ, Bp., 1941. 12–13.
34. Szvatkó Pál: i. m. 180–189.
35. Uo. 141.
36. A vajdasági helyzet legátfogóbb bemutatása A. Sajti Enikő: Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947. Napvilág, Bp., 2004.
37. Úó: A sérelmi politikától az együttműködésig. A délvideki magyarok kisebbségstratégiái 1918–1947. In: Bárdi Nándor – Simon Attila (szerk.): Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Liliium Aurum, Somorja–Dunaszerdahely, 2006.; http://www.foruminst.sk/publ/disputa/7/disputa7_asajtieniko.pdf
38. Bárdi Nándor: i. m. 86–88.
39. Uo. 90–91.
40. A székelyföldi Magyar Autonóm Tartományról lásd Stefano Bottoni: Sztálin a székelyeknél. A Magyar Autonóm Tartomány története. Pro-Print, Csíkszereda, 2008.
41. A pártállami Magyarország magyarságpolitikájának erdélyi magyarokkal kapcsolatos fejlődéséről lásd Szesztyay Ádám: Nemzetiségi kérdés a Kárpát-medencében, 1956–1962. Az ötvenhatos forradalom hatása a kelet-közép-európai kisebbségpolitikára. Gondolat Kiadói Kör – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2002; Földes György: Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956–1989. Napvilág, Bp., 2007. A korszak erdélyi, romániai forrásainak gazdag válogatását adja Vincze Gábor (szerk.): Történeti kényszerpályák – kisebbségi realpolitika. Dokumentumok a romániai magyar kisebbség történetének tanulmányozásához. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2003.
42. A szocialista hazafiság kategóriájával megnyerhetőnek vélt munkásság hazaszeretét és a proletár internacionalizmus elveinek összehangolását sürgető dokumentum címe: A burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról. Társadalmi Szemle 1959. 8–9.
43. Bárdi Nándor: i. m. 93–95.
44. Füzi László: A sajátosság méltósága. A hetvenes évek Korunkja és Gáll Ernő sorsmetaforája. Tiszatáj 1996. 1. <http://www.lib.jgyft.u-szeged.hu/folyoiratok/tiszataj/96-01/fuzi.pdf>

